

“TURKIY XALOLAR FOLKLORINING OIYOSIY O'RGANILISHI MASALALARI”

mavzusida xalqaro ilmiy-nazariy anjuman

I.YUSUPOVTÍN PROZALÍQ DÓRETPELERINDE NAQÍL-MAQALLARDÍN QOLLANÍLÍWÍ

Nargiza Esemuratova,

*Ózbekstan Ilimler Akademiyası Qaraqalpaqstan bólimi,
Qaraqalpaq gumanitar ilimler ilim izertlew instituti tayanish doktoranti*

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15292244>

Annotatsiya: *Ushbu maqolada I.Yusupovning nasriy asarlarida qo'llanilgan maqollar tadqiq qilinadi. Shu orqali nasriy va nazmiy asarlarda maqollarni foydalanishdagi asosiy farqlar ochib beriladi.*

Kalit so'zlar: *maqol, emotsional-ekspressivlik, takrorlash, hikoya, ocherk.*

Аннотация: *В данной статье изучаются пословицы, использованные в прозаических произведениях И. Юсупова. Таким образом выявляются основные различия в использовании пословиц в прозе и поэтических произведениях.*

Ключевые слова: *статья, эмоционально-экспрессивность, повторение, рассказ, очерк.*

Resume: *This article examines the proverbs used in I. Yusupov's prose works. Thus, the main differences in the use of proverbs in prose and poetry are revealed.*

Keywords: *article, emotional expressiveness, repetition, story, essay.*

Hárqanday kórkem shıǵarma obrazlı súwretlewdiń, estetikalıq bayanlawdıń eń joqarǵı shoqqısı sıpatında ajıralıp turadı. Sonlıqtan kórkem shıǵarmanıń insan sanasında qaldırǵan izi uzaq jıllar dawamında saqlanadı. Sheber, tájriybeli dóretiwshiniń qáleminen dóregen hárqanday shıǵarma obrazlılıq dárejesi joqarı bolǵan birlikler, tereń mazmunǵa iye danalıq sózler arqalı ele de bayıtıladı. Sol arqalı kórkem dóretpe ótmishti janlantırıp, zamanagóy rawajlangan dúnyanı súwretlep, barlıq kórinis, bayanlangan is-háreketti, waqıyalardı keleshek áwladqa jetkerip beriwshi quraal xızmetin atqaradı. Ádebiy shıǵarma hárbir xalıqtıń milliy psixologiyasını qalıplestirip, milliy ózgesheliklerin, qádiriyatlar, úrp-ádet, dástúrlerin, mánawiy-ruwxıy baylıqların óz ishine qamtıydı. Bul óz-ózinen kórkem shıǵarma tilin úyreniwdiń aktuallıǵın asırıwshı faktor xızmetin atqaradı. Qaysı dáwir, qaysı xalıq bolmasın, kórkem shıǵarma tilin izertlew óz qunlılıǵın, áhmiyetin joytpaytuǵın máselelerdiń biri sanaladı. Biz jumısımızda qaraqalpaq ádebiyatınıń XX ásirdegi klassigi dárejesine erisken, xalıq tárepinen “poeziya piri” sıpatında tán alınǵan kórkem sóz iyesi, Ózbekstan hám Qaraqalpaqstan xalıq shayı, Ózbekstan Qaharmanı I.Yusupov dóretiwshiligin, anıqraq etip aytatuǵın bolsaq, sóz ustasınıń naqıl-maqallardan paydalanıw sheberligin, sóz tańlawdaǵı tájriybesin jaqınnan úyrenip shıǵamız.

“TURKIY XALOLAR FOLKLORINING OIYOSIY O'RGANILISHI MASALALARI”

mavzusida xalqaro ilmiy-nazariy anjuman

Til biliminde pánler aralıq integrativ jantasıw, álemniń tillik kórinisin insan faktori, bahası hám qádiriyatlar kózqarasınan úyreniw ámeliy áhmiyetke iye bolıp turǵan bir dáwirde I. Yusupovtıń shıǵarmalarında naqıl-maqallardıń ornın úyreniw, paremiyalar arqalı xalıqtıń mádeniyatı, dúnyaqarası ashıp beriliwi, naqıllardı formalıq hám mánilik strukturasin ózgerıp, yamasa xalıq tilinde qáliplesken formasında qollanıw sheberligin izertlew zárúrligin payda etpekte. Sonlıqtan da biziń jumısımız hám ámeliy, hám teoriyalıq kózqarastan házirgi zamanagóy til biliminde qızıqlı temalardıń biri dep sanasaq boladı.

Tiykarınan, biz usı waqıtqa shekemgi jumıslarımızda I.Yusupovtıń poeziyalıq dóretpelerin kóbirek talqıǵa alıp keldik. Óytkeni, I.Yusupov xalqımızǵa shayır sıpatında tanılǵan. Solay bolsa da, onıń az sanlı prozalıq miynetlerinde qollanılgan naqıllarǵa da toqtalıp ótsek maqsetke muwapıq boladı dep sheshtik.

Kórkem tekstte qollanılgan naqıl-maqallar, ádette, ya kommunikativlik wazıypa atqaradı, ya estetikalıq qural xızmetinde keledi. Kópshilik jaǵdayda, ásirese, poeziyalıq dóretpelerde naqıl-maqallar pikirlerdi bir-biri menen baylanıstırıp, kommunikativlik xızmet arqarıw menen sheklenbesten, oqıwshıǵa ózgeshe sezim berip, estetikalıq tuyǵılarǵa tásir qılıw birlemshi orıńǵa kóteriledi. Anıqraq etip aytatuǵın bolsaq, teksttegi naqıllardıń estetikalıq wazıypası kommunikativlik wazıypadan ústin kelip, pikirlerdi baylanıstırıw funkciyasın sezilerli dárejede páseytedi. Bunday jaǵdaylarda sóz ustası paremiyalardı tek ǵana kórkemlik baǵıshlaw maqsetinde, bazıda bolsa, óz pikirin “qaǵazǵa orap” oqıwshıǵa sıpayı túrde jetkerip beriwde qollanadı.

I.Yusupovtıń 1963-jılı baspa júzin kórgen “Ǵarrı tuttaǵı gúz” kitabında onıń gúrriń, ocherk, jol qoljazbaları hám publicistikalıq shıǵarmaları orın alǵan.

Dóretiwshiniń “Seydan ǵarrınıń gewishi” gúrrińinde birqatar naqıl-maqallardı ushıratamız. Mısalı, tómendegi qatarlarda Pańqıldıqtıń obrazın ele de tolıq ashıp beriw ushın, qaharmannıń aytajaq pikirine kórkemlik boyaw beriw maqsetinde xalıq naqılı jumsaladı: “...– Sonnan keyin, “Esiń bolsa, ala baytal suwǵa shap” degendey, qorıqqanımnan qoyandı da umıtıp, eshekniń basın awılǵa qaray burdım” [Юсупов И. 3:13]. Xalıq tilinde bul naqıl sergeklikti, itibarlı bolıwdı uqtırıw maqsetinde qollanıladı. Dóretiwshi bul naqıl arqalı sol processtege Pańqıldıqtıń ishki halatın, oy-qıyalların sáwlelendiriwge erisedi.

Gúrrińniń keyingi bólimlerinde Seydan ǵarrınıń baydıń otawı tiyelgen arbanı aydap, olardı Lar boyına alıp baratuǵın waqıya súwretlenedi. Waqıyada baydıń balası Qalniyaz sarı ádewir jol júrip, sharshap, Seydan ǵarrı aydap kiyatırǵan Ógiz arbanıń

“TURKIY XALOLAR FOLKLORINING OIYOSIY O'RGANILISHI MASALALARI”

mavzusida xalqaro ilmiy-nazariy anjuman

altaqtasina miniwge májbúr boladı. Áne sol jerde Qalniyaz sarınıń ishinde ótip atırǵan pikirlerin, onıń húkimetke degen ashıw, narazılıqların xalıq naqılı járdeminde oqıwshıǵa tásirli túrde jetkerip beredi: “...– Iyt qutırsa iyessin qabadı” degen usı, – dedi ashıwǵa buwlıǵıp, bay balası,-házirshe qutıla tursın qáne! Ata-babamnıń árwaǵı ras bolsa, bul jalań ayaqlardıń jonınan taspa tilermen ele...” [Юсупов И. 3:17]. Kórinip turǵanıday, oqıwshıǵa Qalniyazdıń psixologiyalıq halatı, onıń ashıwdıń pátinde sóylep kiyatırǵanı málim. Biraq, xalıq naqılı personajdıń jaǵdayın oqıwshıǵa ele de emocionallıq, ekspressivlik penen jetkerip beriwdi támiynlegen. Seydan ǵarrı awılǵa qayıp kelgen soń, onı úyinde Paqırbay batrachkom kútip otırǵanlıǵınıń gúwası boladı. Bul waqıyanı táriyplewde de Paqırbay menen Seydannıń dialogında dóretiwshi tárepinen birneshe naqıllar jumsaladı. Paqırbaydıń tilinen tómendegi naqıllar qollanılǵan: “ “Keń kiyim tozbas, keńesli el azbas” degen emes pe? Sonlıqtan húkimetimizdiń atı da Keńes húkimeti dep ataladı.” [Юсупов И. 3:18]. Bunda Paqırbaydıń Seydan ǵarrını jábdilesiwge úgitlep atırǵan kórinisi berilgen. Dóretiwshiniń sheberligi sonda, ol personajdıń pikirine say xalıq naqılın tawıp, óz ornında utımlı paydalanǵan. Tek ǵana jábdilesiwge shaqırıp qoymastan, naqıl arqalı kópshilik tárepte, xalıq penen birge bolıwǵa, awızbirshilikli is tutıwǵa iytermeleydi. Paqırbay Seydan ǵarrını ózleriniń qatarına qosıw ushın kóp háreket etedi. Paqırbaydıń jańa húkimet haqqındaǵı pikirleri ele de tásirli, isenimli bolıwı ushın avtor naqıl-maqallardan ónimli qollanǵan: “Qáne, Seydan aǵa, istin negizine keleyik. “Bólingendi bóri jer” – degen. Tamırında diyqan qanı júrip turıptı, al júregin nege diyqanǵa isenbeydi...” [Юсупов И. 3:18]. Dıqqat berip qarasaq, Paqırbay bul jerde de joqarıdaǵı pikirlerin bildirip atır. Biraq, bir sózdi qayta-qayta qollanbastan, Seydan ǵarrıǵa pikirdiń ótkirililik kúshin asırıp jetkerip beriw maqsetinde basqasha naqıldı jumsaydı. Yaǵnıy, bunda awızbirshilik, birlikke shaqırıwshı eki birdey mazmundadıǵı naqıl qaytalanıwdıń, sóz tákirarlanıwınıń aldın alıw niyetinde paydalanılǵan. Paqırbaydıń ǵápleri logikalıq jaqtan bir mánistegi ańlatsa da, naqıllar arqalı hártúrlilik támiynlenip tur.

Shıǵarmada Seydan ǵarrı Qalniyazdıń qılmısınıń gúwası bolatuǵın waqıya da súwretlengen bolıp, dóretiwshi bul waqıyanı sáwlelendirip beriwde de naqıllardı qollanadı: “Otaǵası, er moynında qıl arqan shirimes” degen. “Aq túyeni kórdin be, joq”. Arǵaǵı ózińe túsiniqli shıǵar...” [Юсупов И. 3:26]. Bul jerde naqıl arqalı Qalniyaz Seydan ǵarrını úndemewge, kórgen waqıyasın heshkinge aytpawǵa shaqırıp atır. Dóretiwshi tek ǵana naqıldan paydalanıp qoymastan, onıń izinen frazeologiyalıq dizbektı jumsaw arqalı, pikir ótkirililigin támiynlewge erisedi. Seydan

“TURKIY XALOLAR FOLKLORINING OIYOSIY O‘RGANILISHI MASALALARI”

mavzusida xalqaro ilmiy-nazariy anjuman

barlıq waqıyanı aytıp beriw ushın atqa minip, qashıp kiyatırǵanında da ǵarrınıń portretin, sol waqıttaǵı hal-jaǵdayı, kórinisin ashıp beriwde de naqıllar úlken xızmet atqarǵan: “...bul jerde atlı payda bolǵan Seydandı usı kórinisinde súwretlep aytıp berse, heshkim inanbas edi-aw...“Dengeneniń úlkenin túye soyǵanda kórerseń” degendey, kúlkiniń ákesi endi baslandı [Юсупов И. 3:30]. Bunda naqıl kúsheytiw, arttırıp kórsetiw mánisinde kelgen. Solay etip, I.Yusupov “Seydan ǵarrınıń gewishi” gúrrińin jazıwda naqıllarǵa súyeniw arqalı pikirlerdi anıq, tınıq, ıqsham hám oqıwshıǵa túsinikli túrde jetkerip beredi. Qollanılǵan barlıq naqıllar gúrrińge kórkemlik boyaw berip, tásirlilikti arttırıp kelgen.

I.Yusupovtıń jáne bir kishi kólemlı prozalıq shıǵarması – “Esten shıqpas eki kún” gúrrińinde de naqıllardan orınlı paydalanılǵan. Bul dóretpede “Seydan ǵarrınıń gewishi” shıǵarmasındaǵıday júdá kóp naqıllar paydalanılmasa da, kerek jerinde mánilik jaqtan pikirdi tolıqtıratuǵın, waqıyaǵa tuwra keletuǵın naqıllar orınlı jumsalǵanlıǵın kóriwimizge boladı:

“Men bul talaptı qoyayın, “Ash bolsań da atańnıń kásibin qıl” degen, endi atız jumısına jaraytuǵın boldım...[Юсупов И. 3:33]. Bul jerde xalıq naqılı Annabaydıń ákesine aytqan pikirlerin sáwlelendiriw maqsetinde qollanıladı. Annabay ákesine bunnan bılayına mal baqpastan, tek atız jumısların islemekshi ekenligin bir ǵana naqıl járdeminde jetkerip beredi. Demek naqıl bul jerde ıqshamlıqtı támiynlep kelgen. Bunnan soń, Annabay Tolıbaydıń atızında jumıs isley baslaydı.

Annabayǵa taqıldaqtıń aytqan aqıl-násiyat gáplerinde de naqıl qollanılgan: “...“Óziń jatıq bolsań, ishkeniń qatıq boladı”, –dep, bargan kúni taqıldaq oǵan aqılın aytıp qoydı [Юсупов И. 3:33]. Bunda Annabayǵa ákesine uqsap ǵırs, ójet bolmawdı, basıq, álpayım bolıwdı násiyat etip atır. Xalıq naqılınıń mánisi de aqıl-násiyatqa oǵada jaqın bolıp, birǵana usı naqıldıń kómeginde Annabayǵa tuwrı minez bolıw uqtırıladı. Demek, bul waqıyada da naqıl arqalı pikir ıqshamlılıǵına erisilgen. Joqarıda dodalanǵan mısallardıń bārshesi dóretiwshiniń gúrrińlerinen alıńǵan. Kitapta I.Yusupovtıń ocherk, qol jazba, publicistikaları da orın alǵan bolıp, olarda xalıq danalıqları jiyi ushıraspaydı.

Mısalı, “Ǵarrı tuttaǵı gúz” ocherkinde tek ǵana bir naqıl jumsalǵan: “ “Qazanǵa ne salsań, shómishińe sol ilinedi” degen. Bizge paxtanıń tárbiyasında agronom qanday násiyat berse, bárin derlik isledik [Юсупов И. 3:5]. Sonday-aq, “Sáwir – Shıǵıs samalı” publicistikalıq dóretpesinde de tek bir naqıl qollanılgan: “Al, qaraqalpaqlar onı “Sáwirdiń samalı” dep ataydı, “sáwir bolmay, táwir bolmas” degen sóz bar [Юсупов И. 3:75].

“TURKIY XALOLAR FOLKLORINING OIYOSIY O’RGANILISHI MASALALARI”

mavzusida xalqaro ilmiy-nazariy anjuman

Demek, biz “Ġarrı tuttaġı gúz” kitabınan orın alġan shıġarmaları tilindegi naqıl-maqallardı kórip shıqtıq. Dıqqat awdaratuġın bolsaq, bul naqıllardıń bárshesi strukturalıq, formalıq ózgerislersiz, xalıq tilinde qalay qalıplesken bolsa, sol túrinde jumsalġanlıġın kóremiz. I.Yusupovtıń prozalıq miynetlerinde naqıllardı paydalanıwdaġı baslı ózgesheligi de sonda seziledi: prozadaġı naqıllarda formalıq ózgerisler derlik ushıraspaydı. Al poeziyalıq dóretpelerinde, kerisinshe, shayır xalıq naqıl-maqalların meylinshe paydalanıp, hám formalıq, hám mazmunlıq jaqtan ózgeris hám qosımshalar menen naqıllardı túrlendirip qollanadı.

A.Bekbergenov bul haqqında: “Frazeologizmler menen bir qatarda xalıq naqıl-maqallardı da tildiń eń kúshli kórkemlew qurallarınıń biri bolıp tabıladı. Olar ádebiy shıġarmalardaġı kórkemlikti, obrazlılıqtı arttırıp, pikirdi tereńlestiriwge járdem beredi”,-dep keltirip ótedi [Бекбергенов А. 1:40]. Sol aytqanday, I.Yusupovtıń miynetlerinde jumsalġan barlıq naqıl-maqallar hámıyshe shıġarmaġa ayırıqsha kórkemlik boyaw berip, pikirdiń emocional túrde oqıwshıġa jetkerilip beriliwin támiynlegen.

Ulıwma alġanda, kórkem tekstte til birliklerin, sol qatarı naqıl-maqallardı tańlaw jazıwshınıń kommunikativ niyetine, dúzilip atırġan teksttiń funkcionál stili hám janrına baylanıslı. Kórkem shıġarma tilinde qollanılġan naqıl-maqallardı arnawlı túrde izertlegen ilimpaz L.B.Savenkova “Rus naqılları funkcionál sistema sıpatında” atlı doktorlıq dissertaciyasında shıġarmada qansha naqıl-maqal qollanıwı dóretpeniń kólemine tikkeley baylanıslı degen pikir bildiredi [Савенкова Л.Б. 2: 35]. “Seydan ġarrınıń gewishi” gúrrińi bul ilimiy pikirlerdiń tastıyġı desek boladı. Óytkeni, gúrriń I.Yusupovtıń basqa dóretpelerinen kólemi úlkenligi, sonıń menen bir qatarda, naqıl-maqallardıń ónimli paydalanılıwı menen ajıralıp turadı.

Juwmaqlastırıp aytqanda, zamanagóy til biliminde ilimpazlar naqıl-maqallardıń tillik ózgeshelikleri, olardıń semantikalıq, strukturalıq, leksikalıq táreplerin úyreniw menen sheklenip qalmastan, naqıl-maqallar boyınsha kóp qırlı izlenisler alıp barmaqta. Til biliminde naqıllardıń sóylew procesindegi, tekstlerdegi xızmeti analizlengen miynetler barshılıq. Ásirese, kórkem tekstte hám ġalaba xabar qurallarında naqıllardıń xızmetin analizlew paremiologlardıń qızıġıwshılıġın oyatatuġın másele esaplanadı.

Qaraqalpaq til iliminde jaqın aralıqqa shekem naqıl-maqallardıń kórkem shıġarmada qollanıwı, danalıq sózlerdiń dóretpedegi funkciyaları, olardıń lingvopoetikalıq hám lingvokulturologiyalıq analizi jóninde óz aldına arnawlı

“TURKIY XALQLAR FOLKLORINING OIYOSIY O‘RGANILISHI MASALALARI”

mavzusida xalqaro ilmiy-nazariy anjuman

túrde, iri kólemli ilimiy izertlewler alıp barılmadı. Ilimpazlar izertlewlerde azlıkem bul máseleге toqtalıp ótiw menen sheklendi.

Dúnya til biliminde bul másele sheńberinde islengen ilimiy izertlewler júdá kóp. Olardıń tiykarında qaraqalpaq til biliminde de úyreniwler alıp barıw aldımızdağı baslı maqsetimiz sanaladı. Paremiologiyada óz sheshimin kútip turǵan máseleler barshılıqtı quraydı. Sonlıqtan-da, kórkem shıǵarmalarda, ásirese, I.Yusupov dóretpeleri tilindegi paremiologiyalıq birliklerdi keń masshtabda úyreniwimiz zárúr.

Paydalanılǵan ádebiyatlar:

1. Бекбергенов А. Қарақалпақ тилинің стилистикасы. – Нөкіс: «Қарақалпақстан», 1990.
2. Савенкова Л.Б., Русские пословицы как функционирующая система// Дисс. докт. филол. наук. – Ростов-на-Дону, 2002.
3. Юсупов И., Ғарры туттағы гүз. Гүррин, очерк, жол жазбалары, публицистика. Қарақалпақстан мәмлекет баспасы. Нөкіс – 1963.